

УДК 37.018.32

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ ЗАКЛАДІВ ДЕРЖАВНОЇ ОПІКИ

Чумак Л.В.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті досліджуються та аналізуються психолого-педагогічні особливості розвитку та формування особистості вихованців дитячих закладів державної форми опіки та їх вплив на процеси соціалізації та соціальної адаптації вихованців.

Ключові слова: діти-сироти, депривація, соціалізація, соціальна адаптація, виховання, дитячі будинки, школи-інтернати.

Постановка проблеми. Державна політика стосовно дітей та молоді, що є сиротами або позбавленими батьківського піклування, повинна бути спрямована на створення умов для розвитку та соціального захисту, що сприятиме формуванню їх як повноцінних громадян нашого суспільства.

Сьогодні державні закони гарантують права сиріт на матеріальне забезпечення, освіту та професійну підготовку.

Все це свідчить про те, що проблема соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не залишається поза увагою, але її вирішення потребує певних зусиль з боку науковців, державних та громадських установ і суспільства в цілому.

У літературі, що стосується проблеми виховання дітей поза природної сім'єю, розглядаються питання психолого-соціологічних аспектів виховання у дитячих державних опікунських закладах.

Ця проблема була предметом дослідження таких науковців, як О. Антонова-Турченко, М. Арапова, Я. Гошовський, Л. Волинець, Н. Дементьєва, І. Дубровіна, І. Залісіна, Т. Землянхуїна, Н. Комарова, В. Кондрашин, М. Лісіна, С. Мещерякова, В. Мухіна, Г. Прихожан, Г. Рузьська, Н. Толстих, В. Яковенко та ін.

Метою статті є дослідження та аналіз психолого-педагогічних особливостей розвитку і формування особистості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що виховуються у дитячих закладах державної опіки, та вплив цих особливостей на процеси соціалізації та соціальної адаптації.

Виклад основного матеріалу. Умови державного закладу опіки є деприваційними. Депривація відгороджує дитину, що виховується у закритому державному закладі від соціокультурних зв'язків з навколишнім середовищем, уповільнює та ускладнює процес формування її особистості, процес інтеграції у соціум.

І. Пеша [7] у своєму дослідженні розподіляє негативні фактори, які затримують психічний розвиток та соціальне становлення вихованця інтернатного закладу, на такі групи: емоційні (або психотравмуючі) проблеми, соціальні проблеми, економіко-територіальні проблеми.

До емоційних вона відносить відсутність спілкування з біологічною матір'ю, деформацію родинних зв'язків, дефіцит любові, ласки та уваги; замкнутість кола спілкування, регламентацію проведення часу, жорстоке відношення з боку персоналу та дітей у колективі, несформоване

«Я», підвищене почуття тривожності, відчуття ворожості соціуму, закомплексованість, відсутність диференційного підходу до дітей з боку вихователів, відсутність свободи вибору.

До соціальних, на її думку, належать: деформований соціальний особистий досвід, соціальна незахищеність після виходу із закладів опіки, відсутність матеріальної та моральної підтримки; велика опікуваність з боку вихователів, відсутність соціальних навичок власного життя, відсутність навичок вирішення власних проблем з офіційними структурами, неспроможність протидіяти негативному сторонньому впливу, погана спадковість (наркоманія, алкоголізм, психічні захворювання батьків)що негативно впливає на стан здоров'я.

Економіко-територіальні проблеми полягають в економічній депривації – діти не мають власних засаджень, відсутності досвіду розпоряджатися грошима; відсутності особистого простору (власної кімнати, місця, де можна усамітнитися); постійному перебуванні у вузькому комунікаційному просторі; відсутності власних речей (крім одягу і предметів особистої гігієни).

Вплив великої кількості деприваційних та психотравмуючих факторів викликає захисну реакцію. На думку С.Бадори, це виникнення механізмів захисту у вигляді таких форм емоційного реагування, як фантазування, вживання наркотиків, пияцтво, внутрішня ізоляція, різні форми агресії. Хибність таких механізмів полягає у тому, що вони ніяк не змінюють саму ситуацію, а є лише прикладами охоронної або пристосувальної поведінки [2].

На жаль, у суспільстві сформовано певне ставлення до дитини-сироти. По-перше, поняття «дитина-сирота» викликає негативну реакцію, як на когось безпорадного, бідного, небезпечного, голодного. Тобто, сиротою треба опікуватися, але бажано на відстані, у закритому закладі.

Формуванню такої позиції суспільства сприяють і засоби масової інформації, які дуже часто зображують вихованців інтернатних закладів у вигляді «бідних сиріт», намагаючись викликати почуття милосердя у потенційних спонсорів. Це поглиблює погляд суспільства на цих дітей як на неповноцінних членів суспільства.

Сукупність цих умов та факторів сприяє формуванню особливих рис характеру, пояснює особливості психічного розвитку вихованців інтернатних закладів.

У дитини, яка виховується у державному опікунському закладі, розвиток всіх аспектів «Я»

(уявлення про себе, самооцінка, ставлення до себе та ін.) суттєво відрізняються від розвитку їх у дитині, що виховується у сім'ї.

Дослідження вітчизняних і зарубіжних педагогів і психологів дозволяють стверджувати, що у деприваційних умовах інтернатного закладу розвиток образу «Я» уповільнюється та деформується. Це стосується й такого важливого аспекту, як формування статеворольових особливостей та психосексуальної ідентичності, оскільки саме сім'я виступає як модель, де діти одержують зразки чоловічої та жіночої поведінки, зразки сімейних відносин [4].

Вихованців інтернатних закладів характеризує, з одного боку, орієнтація на створення сім'ї як найважливішої життєвої цінності, з іншого – несформованість системи уявлень щодо шляхів становлення шлюбно-сімейних взаємин, неготовність до постановки реальних життєвих цілей, освітніх і професійних планів та недостатнє усвідомлення власних можливостей та особистісних ресурсів для виконання сімейних ролей.

Дослідження свідчать, що уявлення вихованців шкіл-інтернатів про ідеал чоловіка та жінки є специфічними. Для них характерна ідеалізація відносин у сім'ї та образу сім'янина. Позитивна модель неконкретна та розпливчата [6].

У дітей з інтернатних закладів обмежені можливості для адекватної статевої ідентифікації. Це негативно впливає на структуру еталонів мужності – жіночність.

Деформовані статеворольові уявлення є однією з причин недостатньої підготовленості вихованців до сімейного життя.

Діти, що виховуються в інтернатному середовищі у своїй більшості не мають позитивного зразку у відносинах «батьки – батьки» та «батьки – діти». А існуюча система виховання не завжди в змозі їм допомогти.

Вихованці інтернатних закладів, маючи труднощі з ідентифікацією з батьками, шукають зразки серед працівників закладу. Але така ідентифікація є поверховою. Справжня ідентифікація може відбуватися тільки за умови наявності глибоких зв'язків та прийняття від іншої особи її системи цінностей.

Як свідчать дослідження, випускники інтернатних закладів переживають великі труднощі у створенні власних сімей. Відсутність звички до сімейного укладу призводить до конфліктів з батьками чоловіка або дружини, а також до кризи в особистих сімейних стосунках.

Щодо бачення майбутнього, то відсутність прикладів не дає вихованцям змоги бачити себе в ролі дорослого, вони часто ідентифікують себе як дитину, підпорядковану дорослим. Система їх виховання не сприяє тому, щоб діти думали про себе як про вільних, відповідальних людей, які будують своє життя за власними планами [2].

Самооцінка вихованців шкіл-інтернатів теж відрізняється від самооцінки учнів масових шкіл. Дослідження свідчать, що самооцінка вихованців шкіл-інтернатів є зниженою. У вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів також відсутня вікова динаміка формування адекватної самооцінки [8].

Специфічні умови виховання в інтернатному закладі впливають також і на розвиток потреб в емоційних контактах. З розповідей вихователів

та спостережень за вихованцями можна зробити висновок стосовно емоційної нерозвиненості дітей та підлітків. Відірваність від радощів та горя, що супроводжує життя кожної сім'ї, сприяє виникненню байдужого ставлення до оточуючого світу.

Інтереси та захоплення у вихованців дитячих закладів державної опіки більш звужені та одноманітні, що пов'язано з обмеженістю їх життєдіяльності.

Особливістю життєвої стратегії депривованого юнацтва є схильність до екстернальних очікувань у більшості сфер життєдіяльності, слабка здатність до самоствердження в соціумі соціально схвалюваними способами і як наслідок орієнтація на пасивно-очікувальну позицію.

Вихованці не вважають за важливе розвиток емоційно-вольової сфери особистості, що пов'язано з постійною регламентованістю та контролем у закладі даного типу. Вони не стоять перед вибором в організації свого вільного часу та свого життя взагалі. Надмірна регламентація гальмує індивідуальний розвиток вихованців, перешкоджає їхній самореалізації.

Виховання в умовах депривації призводить також до значних зрушень у сприйманні часу. У таких дітей здебільшого відсутні уявлення та наміри відносно минулого і майбутнього. Можливо, що саме відсутність уявлень про своє минуле перешкоджає становленню перспектив майбутнього.

Й. Лангмейер і З. Матейчек, характеризуючи дитину, яка не знала сім'ї, роблять висновок, що незрозумілість в особистому минулому та у причинах особистого «соціального» осиротіння є фактором, перешкоджаючим створенню особистої ідентичності [5].

Наміри та бажання вихованців шкіл-інтернатів, на відміну від їх однолітків з масових шкіл, у меншій мірі пов'язані з майбутнім, особливо віддаленим.

Це пояснюється умовами, у яких відбувається їх зростання та професійне самовизначення.

Існуюча система соціального виховання звужує можливості вихованців інтернатних закладів у виборі професії. Дуже часто від самого вихованця мало що залежить. Оскільки професійне самовизначення є дуже важливою складовою особистісного самовизначення, то ймовірно, що це негативно впливає на весь процес формування особистості вихованця інтернатного закладу.

Проведені дослідження свідчать про деформацію процесу спілкування вихованців інтернатних закладів. Їхні потреби в увазі до себе не задовольняються, спілкування з дорослими в основному окреслено професійними обов'язками останніх.

У спілкуванні з дорослими вихованці, як правило, знаходяться на позиції споживача. Внутрішня ієрархія мотиваційних структур спілкування з віком практично не змінюється [1].

У спілкуванні з дорослими та однолітками переважає мотив отримання допомоги. Це свідчить про залежність вихованців інтернатних закладів від дорослих та певною мірою й від однолітків.

Превалююче функціонально-рольове спілкування вихованців з дорослими та іншими вихованцями призводить до зниження значущості інтимно-особистісного спілкування, відсутності диференціації функціонально-рольового та інтимно-особистісного спілкування.

Спосіб життя та система виховання сприяють формуванню специфічних особливостей спілкування вихованців інтернатних закладів з дорослими та однолітками.

Дитина, що виховується в умовах закладу державної опіки, як правило, не засвоює навички продуктивного спілкування, що призводить до формування у неї негативної позиції по відношенню до інших.

Феномен «Ми» відрізняється від почуття єдності, яке виникає у родині та відображає причетність до своєї сім'ї, формує відчуття захищеності. Інтернатське «ми» – специфічне психологічне утворення.

Поділ світу на «своїх» та «чужих» веде до агресивності по відношенню до чужих, готовності до використання їх у своїх цілях. Але й серед «своїх» діти також відокремлені, спроможні на жорстокі вчинки. Однією з причин є іскаженість потреби у любові та визнанні, емоційно нестабільне положення дитини [6].

Наявність у переважній більшості вихованців особистого негативного соціального досвіду та специфічні умови проживання і виховання в інтернатному закладі призводять до формування у них негативних нахилів та звичок. Тривале перебування у стані сироти накладає свій відбиток на дитячу психіку, з'являються недовіра до оточуючих та замкненість, що ускладнює процес соціалізації та інтеграції у суспільство [8].

Серед рис, притаманних дитині-сироті, є зляканість, готовність або байдужість до побоїв, жорстокість до слабших за себе, яка часто виявляється у ставленні до тварин.

Дитячі хитрощі та крадіжки – це явища, які є характерними для дитячого середовища інтернатного закладу. Брехливість, уміння імітувати свою непричетність до якихось порушень, їх спланованість – це породження умов, в яких діти виховуються, вияв пристосувальної поведінки.

Схильність до крадіжок у дітей-сиріт часто є проявом інстинкту самозбереження, в основі якого лежить бажання заступитися про всяк випадок речами, продуктами, іграшками, щоб відчувати себе більш комфортно та зручно. Якщо ці нахили не коригуються, то вони переходять у звички та патологічні потреби.

Дармоїдство та споживацькі нахили є наслідком системи утримання дітей-сиріт у державних закладах опіки. Постійне очікування матеріальної допомоги та відірваність від реальних соціально-економічних відносин, специфіка спонсорської допомоги та благодійність, яка у нас спрямована на отримання подарунків, призводить до формування особистості, яка звикла до керованої поведінки та існування за чийсь рахунок [9].

Таким чином, вихованці в юнацькому віці відчувають труднощі у формуванні системи ціннісних орієнтацій, професійному та особистісному самовизначенні, встановленні емоційних зв'язків з іншими людьми; оволодінні суспільною, побутовою та дозвіллевою діяльністю.

Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості вихованців дитячих закладів державної опіки впливають на процеси соціалізації та соціальної адаптації. У цих процесах дитина-сирота виступає одночасно як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин.

Як на об'єкт на сироту спрямований вплив соціальних інституцій, соціальних груп, які формують його як особистість. У якості суб'єкта впливу він повинен бути активним учасником суспільних відносин, виступати як особистість самоутворююча, самоорганізована. Діючи самостійно, вихованець повинен розвивати навички та вміння, що дозволять йому засвоїти соціальний досвід та пристосуватися до своїх життєвих ролей.

Досліджуючи проблему соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, В. Яковенко [9] вважає, що дуже важливою складовою у процесі соціальної адаптації вихованців є наявність спільної «платформи» взаємодії – активного руху назустріч один одному у системі «вихователь – дитина».

Важливу роль у процесі соціальної адаптації вихованців дитячих закладів державної опіки відіграє суспільно корисна праця. Оскільки розвиток діяльності вихованців повинен здійснюватися в органічній єдності двох аспектів діяльності – предметної та діяльності з розвитку взаємовідносин з людьми, що забезпечує успішну соціальну адаптацію, то залучення вихованців до спеціально організованої різноманітної діяльності, у процесі виконання якої утворюються багатопланові стосунки, сприяє закріпленню навичок громадської поведінки, формує потребу діяти у відповідності з моральними нормами та зразками.

Важливе значення у соціальній адаптації вихованців інтернатних закладів має учнівське самоврядування. Саме сьогодні учнівське самоврядування за умови його правильної організації може надати вихованцям можливість опанувати певні соціальні ролі та моделі соціальної поведінки.

Вочевидь, що саме діти-сироти повинні засвоювати найбільший обсяг змісту соціальної адаптації, щоб бути готовими до самостійного життя: не розраховуючи на підтримку батьків, вони повинні вміти використовувати внутрішні ресурси, творчо реалізовувати життєві плани.

Висновки. Сучасна система державного утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не відповідає вимогам сьогодення.

Труднощі в соціалізації та соціальній адаптації вихованців закладів державної опіки обумовлені двома важливими факторами: з одного боку, тривалою відсутністю одного з важливих інститутів соціалізації – сім'ї, з іншого – психолого-педагогічними особливостями розвитку особистості вихованця в умовах дитячого закладу державної опіки.

Процес соціалізації та соціальної адаптації випускників виховних закладів державної опіки для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківської опіки, передбачає вирішення сукупності завдань у сфері самосвідомості (особистісне і професійне самовизначення, формування образу своєї статевої ролі та образу партнера, формування життєвої компетентності та соціально відповідальної поведінки, побудова системи цінностей як орієнтирів особистої поведінки), в сфері спілкування (встановлення нових відносин з однолітками, у тому числі протилежної статі, формування незалежності від дорослих, здатність встановлювати відносини незалежності та взаємозалежності), в сфері діяльності (розширення сфери самостійності та компетентності).

Список літератури:

1. Аралова М. Психологические особенности общения со взрослыми и сверстниками выпускников школ-интернатов / М.Аралова – Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1991. – 174 с.
2. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі) / С. Бадора – Дис. ... докт. пед. наук. – Івано-Франківськ, 2000. – 395 с.
3. Белоус О. В. Проблемы социальной адаптации детей-сирот / О. В. Белоус // Социальная адаптация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в системе подготовки социальных педагогов: сб. науч. статей. – Армавир: Ред.-изд. центр АГПУ, 2009. – С. 14- 21.
4. Гошовський Я. Становлення образу «Я» у підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу / Я. Гошовський – Дис. ... канд. психол. наук. – К., 1996. – 167 с.
5. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
6. Особенности развития личности ребенка, лишённого родительского попечительства, Дети с отклоняющимся поведением / Под. ред. В. Мухиной. – М., 1989. – 325 с.
7. Пеша І. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу / І. Пеша – Дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000 – 189 с.
8. Психологічні особливості розвитку особистості дитини в умовах інтернатного закладу: Метод. рек. / Упоряд. О. Антонова-Турченко. – К.: РНМК, 1992. – 264 с.
9. Яковенко В. Дитина-сирота: розвиток, виховання, усиновлення. – Кіровоград, 1997. – 173 с.

Чумак Л.В.

Донбасский государственный педагогический университет

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФОРМЫ ОПЕКИ

Аннотация

В статье рассматриваются и анализируются психолого-педагогические аспекты развития и формирования личности воспитанников детских учреждений государственной формы опеки, а также их влияние на процессы социализации и социальной адаптации воспитанников.

Ключевые слова: дети-сироты, социализация, социальная адаптация, школа-интернат.

Chumak L.V.

Donbas State Teachers Training University

PSYCHO-PEDAGOGICAL PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF PUPILS' PERSONALITY AT STATE CARE INSTITUTIONS

Summary

Psychological and pedagogical features of development and formation of pupils' personality at institutions of state care and their impact on the processes of socialization and social adaptation of pupils are investigated and analyzed in the article.

Keywords: orphans, deprivation, socialization, social adaptation, education, boarding schools.